

ƏLİBƏYOVA GÜNEL

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun doktorantı

E-mail: elibeyova.gunel@hotmail.com

NAXÇIVAN TUNC DÖVRÜ KURQANLARININ ÖYRƏNİLMƏ TARİXİ

Açar sözlər: Naxçıvan, kurqan, kurqanaltı qəbirlər, dəfn adəti, tunc dövrü, Gəmiqaya, Plovdağ

Ключевые слова: Нахчыван, курган, курганные могилы, традиции захоронения, бронзовый период, Гамигая, Пловдаг

Key words: Nakhchivan, tumulus, sub-tumulus graves, funeral ceremony, bronze period, Gamikaya, Plovdagh

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası tunc və ilk dəmir dövrünə aid arxeoloji abidələrlə zəngindir. Əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi, zəngin fauna və flora ehtiyatlarına malik olması qədimdən insanların bu ərazidə məskunlaşmasına şərait yaratmışdır. Arxeoloji tədqiqatlar və yazılı qaynaqlar Naxçıvan ərazisinin qədim insanların ilkin mədəniyyət mərkəzlərindən biri olduğunu deməyə əsas verir. Naxçıvan bölgəsinin tunc dövrü abidələrinin elmi-tarixi əhəmiyyəti nəinki onların özünəməxsus orijinallığı ilə müəyyən olunur, həm də ərazinin qonşu bölgələr arasında tutduğu mövqeyi ilə təyin edilir.

Naxçıvan bölgəsinin tunc dövrünə aid abidələrindən əldə edilmiş zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri ərazidə yaşamış qədim tayfaların yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunu göstəricisidir. Tapılmış materiallar onları hazırlayan insanların yaşayış tərzini, təsərrüfat həyatını, sənətkarlığını, ibtidai dini təsəvvürlərini və başqa fəaliyyət sahələrini öyrənmək üçün ən yaxşı mənbədir.

İstənilən tarixi mərhələdə etnik-mədəni prosesləri, miqrasiya və arxeoloji mədəniyyətlərin mənsubiyyət problemlərini, əhalinin say dinamikasını izləmək baxımından qəbir abidələrinin və dəfn adətinin tədqiqi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qəbir tipləri və xüsusən dəfn adəti daha dayanıqlı və davamlı olur. Bir çox hallarda xalqlar müəyyən mədəni təsirləri qəbul etsələr də dəfn adətini qoruyub saxlayırlar. Bu baxımdan Naxçıvan tunc dövrü kurqan abidələrinin tədqiqi diqqəti cəlb edir.

Naxçıvanın Muxtar Respublikası ərazisindəki tarixi və arxeoloji abidələrin öyrənilmə tarixini üç mərhələyə bölmək olar: 1. XIX əsrin ortalarından başlayaraq XX əsrin 20-ci illərinədək olan mərhələ; 2. XX əsrin 20-ci illərindən XX əsrin 90-cı ilinədək. 3. XX əsrin 90-cı illərindən XXI əsrin əvvəllərinədək olan mərhələ. Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra başlanan və bu gün də davam etdirilən tədqiqatlar.

I mərhələ: Bu mərhələdə XIX əsrin ortalarından başlayaraq Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulanadək olan dövr nəzərdə tutulur. Hələ 1851-1852-ci illərdə rus şərqşünası M.Xanikov Naxçıvan ərazisindəki Ordubad rayonunun bir sıra kəndlərində kəşfiyyət xarakterli arxeoloji tədqiqatlar aparmışdır [1, 44-49].

1870-ci ildə Naxçıvan şəhər məktəbinin müfəttişi K.A.Nikitin Duzdağ mədənindən aşkar edilmiş qədim dövrə aid daş çəkiçləri qeydə almış və onları tədqiqata cəlb etmişdir. 1879-cu ildə İ.S.Polyakov Duzdağ ərazisində kəşfiyyət xarakterli tədqiqatlar aparmış və xeyli sayda daş çəkiç aşkar etmişdir [2].

1895-ci ildə Naxçıvan şəhəri yaxınlığındakı Qızılbaş (Qızılburun) nekropolunda təsadüfən bir neçə daş qutu tipli qəbirin dağılması nəticəsində zəngin maddi mədəniyyət qalıqları,

qızıldan, tuncdan hazırlanmış müxtəlif əşyalar, boyalı qablar və s. tapılmışdır. 1896-cı ildə hərbiçi N.V.Fyodorov burada arxeoloji tədqiqatlar aparmış və əldə edilmiş materialları Moskva İmperator Arxeoloji Komissiyasına göndərmişdir. 1909-cu ildə A.S.Spisin N.V.Fyodorovun Naxçıvandan göndərdiyi tapıntıları nəşr etdirmişdir [3].

Xaraba-Gilanda ilk dəfə arxeoloji qazıntılar 1913-1914-cü illərdə Moskva arxeoloji cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsinin üzvü S.V. Ter-Avetisyan tərəfindən aparılmışdır. O, kəşfiyyat xarakterli qazıntılar zamanı Xaraba-Gilan şəhər yerindən əldə olunmuş materialları Tiflisdəki Qafqaz muzeyinə təhvil vermişdir [4].

Yuxarıda sadaladığımızdan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulana qədər Naxçıvan ərazisində bir neçə kəşfiyyat xarakterli kiçik ölçülü tədqiqatları nəzərə almasaq, elə də geniş arxeoloji tədqiqatlar aparılmamışdır.

II mərhələ: XX əsrin 20-ci illərindən XX əsrin 90-cı ilinə qədər olan dövr. Bu mərhələdə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra aparılan tədqiqatlar nəzərdə tutulur. Bu mərhələni biz iki dövrə ayıra bilərik. Birinci Azərbaycanda Kommunistlər hakimiyyətə gəldikdən sonra başlayaraq İkinci Dünya müharibəsinə qədər olan dövr. Bu dövrdə də demək olar ki, Naxçıvan ərazisində əsasən kəşfiyyat xarakterli arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır. İkinci isə Böyük Vətən müharibəsindən sonra başlayan və Azərbaycan müstəqillik qazanana qədər olan dövr.

1923-cü ildə yaradılmış Azərbaycan Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyətinin üzvləri 1926-1928-ci illərdə Naxçıvan ərazisində arxeoloji tədqiqat işləri aparmışlar. 1926-cı ildə Ə.Ələkbərov Ordubad bölgəsində tədqiqatlar aparan zaman Danağırt kəndi yaxınlığında təsadüfən tapılmış tunc əşyaları Azərbaycan Tarix Muzeyinə təhvil vermişdir [5].

1926-cı ildə İ.İ.Meşşaninovun rəhbərliyi ilə Qızılvəngdə aparılan kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlarda 7 daş qutu qəbir öyrənilmişdir [6, 217-240]. Elə həmin il A.A.Millərin başçılığı ilə ikinci ekspedisiya da Qızılvəngdə tədqiqatlar aparmış və dəmir dövrünə aid iki qəbir tədqiq edilmişdir [7, 326].

1934 və 1936-cı illərdə Ə.K.Ələkbərovun rəhbərliyi ilə yaradılmış ekspedisiya Şərur rayonunun Şortəpə, Oğlanqala və Şahtaxtı kəndlərində arxeoloji tədqiqatlar aparmış, buradan tunc və dəmir dövrünə aid əmək alətləri, silahlar, bəzək əşyaları, sadə və boyalı qablar və s. maddi mədəniyyət nümunələri aşkar etmişlər [8, 243-263].

Naxçıvan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatların ikinci mərhələsinin ikinci dövrünün başlanması XX əsrin 50-ci illərinə təsadüf edir. Bu dövr özündən əvvəlki dövrdən kəskin fərqlənir. Belə ki, XX əsrin ortalarından başlayaraq Naxçıvan ərazisində bir neçə geniş miqyaslı stasionar arxeoloji qazıntılar aparılmışdır.

1950-ci ildə O.H.Həbibullayev Culfa rayonunun Bənənyar və Ərəfsə kəndləri ərazisində kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar aparmışdır [9, 14].

1951-1964-cü illərdə Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun arxeoloji ekspedisiyası O.H.Həbibullayevin başçılığı ilə Babək rayonunun Kültəpə kəndi ərazisində I Kültəpə yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar aparmışdır. Bu ekspedisiya demək olar ki, Naxçıvan ərazisində ilk dəfə olaraq belə geniş miqyaslı qazıntı aparmışdır. I Kültəpədən Eneolit dövründən başlayaraq dəmir dövrünə qədər davam edən zəngin mədəni təbəqə aşkar edilmişdir [9]. I Kültəpə abidəsi Azərbaycanın erkən əkinçi-maldar tayfalarına məxsus bir abidə kimi xarakterizə olunur.

1962-ci ildə Babək rayonu Didivar kəndi ərazisində II Kültəpə abidəsində kəşfiyyat xarakterli qazıntı aparılmışdır. 1968-ci ildə O.H.Həbibullayev və V.H.Əliyevin rəhbərliyi ilə abidədə sistemli şəkildə tədqiqat başlanmışdır. Burada qazıntılar V.H.Əliyevin rəhbərliyi ilə 1986-cı ilə qədər davam etdirilmişdir. Tədqiqatlar nəticəsində e.ə. IV-I minilliklərə aid zəngin

mədəni təbəqə aşkar olunmuşdur. [10]. II Kültəpə abidəsində əldə olunmuş nəticələr nəinki Azərbaycanın, eləcə də bütün Cənubi Qafqazın tunc dövrünün bir çox problemlərinin araşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

O.H.Həbibullayev və V.H.Əliyev tərəfindən 1966-cı ildə Nəhəcir kəndi yaxınlığında [11, 94-102], 1968-cildə Naxçıvan şəhəri ərazisində [11, 94-102], V.H.Əliyev tərəfindən 1967-ci ildə Babək rayonunun Çalxanqala ərazisində [12, 13], 1969-cu ildə Şərur rayonu Dizə kəndi yaxınlığında (R.B.Göyüşovla birlikdə) [13, 14-19], 1971-ci ildə Şahtaxtı kəndi ərazisində və Naxçıvanın digər bölgələrində kəşfiyyat xarakterli arxeoloji tədqiqatlar aparılmışdır. Nəticədə qeyd etdiyimiz yerlərdə tunc dövrünə aid yaşayış yerləri, nekropollar aşkar edilmişdir.

1969, 1970-1979-cu illərdə, 1988-1990-cı illərdə Gəmiqayada tədqiqatlar davam etdirilmişdir. Gəmiqayada aşkar edilmiş qədim piktoqrafik yazılar, qaya parçaları üzərində həkk edilmiş heyvan rəsmləri, ov və rəqs səhnələri, müxtəlif işarələr qədim əhalinin həyat tərzini, adət ənənələrini, dünyagörüşünü və s. izləməyə əsas verir. Bundan əlavə Qaranquş yaylağında iri və orta həcmli qaya parçalarından qurulmuş oval və yarım dairəvi plana malik tikinti qalıqları, yurd yerləri aşkar edilmişdir. Gəmiqaya abidəsi ümumilikdə e.ə. V-I minilliklərə aid edilir [14, 4-5].

1980-ci ildə təşkil edilmiş Az.SSR EA Tarix İnstitutunun "Xaraba – Gilan arxeoloji ekspedisiyası" Q.M.Aslanovun rəhbərliyi altında Xaraba – Gilan ərazisində geniş tədqiqat işlərinə başlamışdır. Tədqiqatlar iki sahədə, Muncuqlu təpə nekropolunda və Xaraba – Gilan şəhərgahının mərkəzi hissəsində aparılmışdır. [15].

Xaraba - Gilan ətrafındakı ərazilərdə arxeoloji tədqiqat işləri 1990-cı ilə qədər davam etmişdir. Bu qazıntıları Q.M.Aslanov, B.İ.İbrahimovun başçılığı ilə Xaraba - Gilan arxeoloji ekspedisiyası aparmışdır. [15, 40]. Qazıntılar nəticəsində e.ə III - I minilliklərə aid zəngin materiallara malik olan bir neçə nekropol və yaşayış yeri aşkar edilmişdir. Bunlar Plovdağ, Muncuqlu təpə, Dəlmə təpə, Mərdangöl, Xalı-Keşan, Şomudərə və s. nekropollardır [17, 98 – 99].

1983-cü ildə orta əsr Naxçıvan şəhərinin sistemli şəkildə tədqiqinə başlanılmış və qazıntılar 1991-ci ilədək Ə.İ.Novruzlunun rəhbərliyi ilə davam etdirilmişdir. Nəticədə e.ə. II minilliyə aid nekropol IX-XVII əsrlərə aid tikili qalıqları, maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir [18, 4].

XX əsrin 70-80-ci illərində V.H.Əliyev, M.M.Seyidov, V.B.Baxşəliyev, Q.M.Aslanov, B.İ.İbrahimov, A.Q.Seyidov, N.Q.Əliyev, S.H.Aşurov, Ə.İ.Novruzlu, V.H.Kərimov, Ə.H.Bəddəlov, Q.Ağayev və başqaları tərəfindən Naxçıvanın Şərur [19], Şahbuz [20], Culfa [21], Babək [23], Sədərək, Ordubad rayonları ərazisində e.ə. IV-I minilliklərə aid maddi mədəniyyət nümunələri ilə zəngin Haqqıxlıq, Qalacıq, Damlama, Yurdçu, Ərəbyengicə, Qaracıq, Kükü, Külüs, Xələc, Nəhəcir, Sarıdərə, Govurqala, Çalxanqala, Maxta, Şahtaxtı, Sumbatan, Meydan-təpə və s. onlarla yeni yaşayış yerləri və nekropollar tədqiq edilmişdir.

Naxçıvanın tarixi və arxeoloji abidələrinin tədqiqinin III mərhələsi Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonrakı dövrə təsadüf edir. Bu mərhələdə Naxçıvanın qədim tarixi daha geniş şəkildə araşdırılmışdır. Naxçıvanın əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi, bölgənin qədim ticarət yolları üzərində olması və s. yerli mütəxəssislərlə yanaşı əcnəbi mütəxəssislərin də diqqətini cəlb edir. Azərbaycan müstəqilliyinə qovuşduqdan sonra ölkəmizin digər bölgələrində olduğu kimi Naxçıvan ərazisində də bir neçə beynəlxalq ekspedisiya arxeoloji tədqiqatlar aparır.

2002-ci ildə AMEA Naxçıvan Bölməsinin yaradılmasından sonra Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində olan tarixi və arxeoloji abidələrin pasportlaşdırılması və yenidən

qeydiyyatına başlanılmışdır. Bir neçə il davam edən araşdırmalardan sonra Muxtar Respublika ərazisində qeydə alınmış 1165 abidədən 788-i ilk dəfə olaraq aşkar edilmişdir [23].

1986-cı ildən Xaraba – Gilan arxeoloji ekspedisiyası Ordubad rayonunun Kələntər – Dizə kəndi yaxınlığında arxeoloji tədqiqat işləri aparmış və beş qazıntı mövsümü zamanı Plovdağ-1 və Plovdağ-2 nekropollarında 60-dan çox qəbir tədqiq edilib öyrənilmişdir [27].

Plovdağ-1 nekropolunun əsas hissəsi dağın cənub - şərq ətəklərində yerləşmişdir. Qəbirlər əsasən kurqanaltı daş – qutu qəbirlərdən ibarət olmuşdur. Q.M. Aslanov və B.İ.İbrahimli Plovdağ qəbirlərini 3 tipə bölmüşlər : a) torpaq qəbirli kurqanlar ; b) daş qutu tipli qurbangahlı kurqanlar ; c) altında sərdabə qəbiri olan kurqanlar. Hər üç tip qəbirlərdə dəfn adəti eyni olmuşdur [16].

İlk tunc dövrünün əvvəllərinə aid Plovdağ – 1 nekropolunda tapılmış torpaq qəbirli kurqanlar sayca azlıq təşkil edir. Bu tip kurqanların təməli yerin üst qatında bir cərgə iri həcmli daşlarla dairə şəklində qurulmuşdur (diametri 5-6 metr). Dairənin ortasında şərq – qərb istiqamətində dördbucaqlı (1 m x 1,5 m) məzar çuxuru qazılmışdır [27]. Xam torpaqda qazılmış bu tip qəbirlərin üzəri ağac və qamışla örtülmüşdür. Şərq tərəfdən kurqanın daşlarına birləşik kiçik ölçülü qurbangahlar da işlənmişdir. Bu qurbangahlarda bir neçə ədəd qara və çəhrayı rəngli saxsı qablar qoyulmuşdur. Nekropolda bir neçə torpaq qəbir tədqiq edilmişdir.

Plovdağ – 1 nekropolundakı kurqanların müqayisəli təhlili göstərir ki, onların diametri 2-3 m-dən 10 m-ə qədərdir. Kurqan dairəsinin kənarında iri həcmli daşlardan düzülmüş kromlexlər vardır. Onların arası isə kiçik həcmli daş və torpaqla doldurularaq təpə halına salınmışdır. Az bir qism qəbirlərin üzəri ağac və qamışla örtülmüşdür.

Daş qutu qəbirlər kromlexlərin ortasında , təpəciyin altında yerləşmişdir. Qəbirlərin üstü daş piltələrlə örtülmüşdür. Qəbirlərin qurbangahları müxtəlif ölçüdə olmuş və kromlex daşlarına şərq tərəfdən bitişik işlənmişdir. Onların da üstü qəbirlərin üstü kimi sal daşla , bəzi hallarda isə tağ formasında örtülmüşdür. Qurbangalara az sayda gil qablar qoyulmuşdur. Qurbangahlar əsasən dördkünc formada tikilmişdir. Lakin hələlik bir neçə beşbucaqlı qurbangaha rast gəlinib. Kurqanaltı daş qəbirlərin kamerasının şimal, cənub və qərb divarları müxtəlif həcmli daşlarla işlənmiş, şərq tərəfinə isə iri həcmli bir və ya iki yastı daş dikinə qoyulmuşdur. Meyid qəbirə başı şərq tərəfə, sol yanı üstə bükülü vəziyyətdə qoyulmuşdur. Lakin bir neçə qəbirdə qoşa dəfn və sağ yanı üstə dəfn də aşkar edilmişdir. Alt təbəqələrdəki qəbirlərdə dəfn olunanların sağ əlinə cam qoyulmuşdur. Kəllə sümüyünün arxasında xırda-buynuzlu heyvan sümükləri aşkar edilmişdir [27]. Qəbirlərin avadanlıqları saxsı qablardan, bəzəklərdən və tunc silahlardan ibarət olmuşdur. Qəbirlərdən aşkar edilmiş saxsı qablar müxtəlif formalı, sadə və monoxromdur. Tunc silahlarda tunc xəncər, dəvəgözü daşından ox ucu , tunc nizə ucluğu, tunc düymə, müxtəlif materiallardan hazırlanmış muncuqlar və bəzək əşyalarından və.s. ibarət olmuşdur. Qəbirlərin əksəriyyəti e.ə. III minilliyin sonlarında II minilliyin sonlarına qədər bir dövrü əhatə edir. B.İ.İbrahimlinin fikrincə, Plovdağda aşkar edilmiş kurqanlar quruluşuna və avadanlığına görə həmin dövrün evlərinin modelini xatırladır [27].

2004 – 2007 illərdə Xaraba – Gilan arxeoloji ekspedisiyası Kələntər – Dizə kəndi yaxınlığında yerləşən Plovdağ – 2 nekropolunda 20-yə qədər qəbir tədqiq etmişdir .

Qəbirlər quruluşuna və avadanlıqlarına görə bir-birindən elə də fərqlənmirlər. Qəbirlərin əksəriyyəti dairəvi planda olub, mərkəzində dördbucaqlı formada daşla işlənmiş kameraları vardır. Şərq tərəfdən mərhumun başı istiqamətində, qəbirə bitişik dörd və beşbucaqlı kamerası olan dairəvi formada qurbangahlar qurmuşlar. Qurbangahlara müxtəlif formalı gil qablar qoyulmuşdur. Plovdağ – 1 nekropolundan fərqli olaraq buradakı qurbangahlarda heyvan sümüklərinə də rast gəlinir. Bəzi hallarda kameradan əqiq və ağ pastadan olan muncuq-

larla bəzədilmiş xırdabuynuzlu heyvan və quş sümüklərinə də rast gəlinmişdir. Qəbirlərdən tunc bəzək əşyaları, muncuqlar, ox ucları, dəvəgözü daşından bucaq və.s. əldə olunmuşdur. Qəbirlərdən aşkar edilmiş keramika əsasən qara rəngli yaxşı süyürlənmiş, üzərində daraqvari cizma və nöqtəvari basma naxışları olan dolça və piyalələr, qırmızımtıl gilli, monoxrom (qara) boyalı qablarla təmsil olunmuşdur. B.İ.İbrahimli Plovdağ – 2 nekropolunun e.ə. XVIII – XIII əsrlərə aid edir [27].

2001-2003-cü illərdə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun geniş tərkibli ekspedisiyası Gəmiqayada araşdırmalar aparmışdır.

2002-ci ildə N.Ə.Müseybliyin başçılığı ilə Gəmiqayada aparılan tədqiqatlar zamanı Nəbi Yurdu yaylağında Tunc dövrünə aid 2 kurqan, sərdabə və Qaranquş yaylağında kromlex qəbir qazılmışdır [25, s. 36].

1 N-li kurqanın torpaq qarışıq daş örtüyünün hündürlüyü 30-35 sm olmuşdur. Diametri şimal-cənub istiqamətində 5,30 m, şərq-qərb istiqamətində isə 5,10 metr olmuşdur. Kurqanın şimal hissəsində yanı üstə yığılmış iri qaya parçası kurqanın bütün daşlarından fərqlənmiş. Bu qaya parçası kurqanın şimal küncündə dik basdırılmış, sonra isə təbii proseslər nəticəsində yanı üstə əyilmişdir. Üzərində yonma izləri olmasa da, ümumi forması insan bütünü xatırladır. N.Ə.Müseybliyə görə Gəmiqayadakı 1 N-li kurqan üstündəki daşın insan fiquruna bənzəməsini nəzərə alan qədim insanlar burada dəfn olunması nəzərdə tutulan, lakin dəfn olunmayan insanın rəmzi olaraq burada dik vəziyyətdə basdırmışlar. Kurqan örtüyünün altında qəbir kamerası aşkar olunmamışdır. Kurqan örtüyü götürüldükdən sonra buradan müxtəlif keramika parçaları, obsidian və kül qatı aşkar edilmişdir. Kurqan hələ qədim dövrdə qarət edilmişdir [25, s. 37-38].

2 N-li kurqan 1 N-li kurqandan bir neçə metr şimal-şərqdə qeydə alınmışdır. Bu kurqanın ölçüsü 1 N-li kurqana nəzərən daha kiçik olmuşdur. Belə ki, 2 N-li kurqanın diametri 3,60 metr olmuşdur. Kurqanın döşəməsi 80 sm dərinlikdədir. Bu kurqandan da bir neçə ədəd saxsı parçaları aşkar edilmişdir. [25].

2001-2003-cü illərdə N.Ə.Müseybli tərəfindən Sədərək rayonu ərazisində Çapacaq kurqanı aşkar edilmişdir. Bu abidə Sədərək qalası yaxınlığında, Vəlidag silsiləsində kiçik bir təpənin üzərində qeydə alınmışdır. Diametri 5,40 m olan kurqanın 0,5 metrlik konusvari yerüstü hissəsi 15-30 sm-lik daşlardan qurulmuşdur. İri daşların arası kiçik daşlarla doldurulmuşdur. Daş qutudan ibarət dəfn kamerasının kurqanı qurulmuşdur. Kameranın divarları nisbətən yastı və uzunsov daşlardan 3-4 cərgə, heç bir bərkidici məhluldan istifadə olunmadan qurulmuşdur. Kameranın üzəri eyni ölçülü daşlarla bir cərgə örtülmüşdür. Dəfn kamerasının uzunluğu 1,85 m, eni 1,50 m, dərinliyi 0,6 metr olmuşdur. Dəfn kamerasının ortası çökmüş və bu səbəbdən qəbrin saxsı məmulatı əzilmişdir. Çapacaq kurqanında insan skeletinə rast gəlinməmişdir. Sınımış saxsı qabların içərisində və ətrafında sümük və kül qalığı aşkarlanmamışdır. Kurqanın arxeoloji materialları obsidian lövhə, daş kasa və 3 ədəd saxsı qabdan ibarət olmuşdur [26, s. 58-59].

Çapacaq kurqanı özünün forma və quruluşuna və dəfn adətinə görə Şərur düzünün son tunc-ilk dəmir dövrü dəfn abidələrindən ciddi surətdə fərqlənir. Tədqiqatçı Çapacaq kurqanını e.ə. XIV-XIII əsrlərə aid edir [26, s. 58-59].

Şərur rayonunun Dizə kəndi yaxınlığında, Arpaçayın sağ sahilində, dağ silsiləsinin ətəyində arxeoloji abidə 2008-ci ildə V.B.Baxşəliyev və S.H.Aşurov tərəfindən Dizə kurqanlarında arxeoloji tədqiqat aparılmışdır. Kurqanlar hündürlüyü yer səthindən 1-1,5 metr, diametri 3-5 metr olan təpə formasındadır. Bəzi kurqanların torpaq örtüyü tamamilə aşınmış vəziyyətdə

olmuşdur. Kurqanların bir neçəsində qazıntı işləri aparılmışdır. Burada boyalı qablar aşkar edilmişdir. Dizə kurqanları e.ə. 3- e.ə 2 -ci minilliklərə aid edilmişdir.

Qarabulaq nekropolu Şərur rayonunun Maxta kəndindən şimal-qərbdə Naxçıvan-Sədə-rək avtomobil yolunun sağ tərəfində yerləşir. Nekropolun ərazisi 5 ha-dan artıqdır. Nekropol 1988-ci ildə təsərrüfat işləri görülərkən təsadüfən aşkar edilmişdir. 1988-1989-cu illərdə nekropolda aparılan kəşfiyyat xarakterli tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, Qarabulaq nekropolu kurqan tipli abidələrdən ibarətdir. Kurqanlar yer səthindən 1-1,5 metr yüksəklikdə, konusvari formada, dairə şəklində olmuşlar. Diametrləri 3-5 metr olmuşdur. Kurqanlar bir-birlərindən xeyli aralı yerləşmişlər. 1989-cu ildə Qarabulaq nekropolundakı kurqanlardan biri AMEA Tarix İnstitutunun arxeoloji ekspedisiyası tədqiq edilmişdir. Tədqiqat zamanı müəyyən edilmişdir ki, kurqanların qəbir kameraları daş qutu tipli olub, divarları iri daşlardan hörülmüşdür. Qarabulaq nekropolunda aşkar edilmiş saxsı məmulatı Naxçıvanın Son Tunc-İlk Də-mir dövrü abidələri üçün xarakterikdir.

2003-cü ildə S.H.Aşurov tərəfindən Qarabulaq nekropolunda bir neçə kurqan daha tədqiq edilmişdir. Bu kurqanlarda arxeoloji materiallar və at skeleti aşkar edilmişdir. Tədqiq olunan kurqanlar e.ə. 3-cü minilliyə aid edilmişdir.

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Naxçıvan ərazisindəki tunc dövrü kurqanlarının öyrənil-məsi qədim Naxçıvan tarixinin bir çox sirli məqamlarının üzə çıxarılmasında əhəmiyyətli rol oynayacaq.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Quliyeva A.Ə. Naxçıvan MR-nin epiqrafik irsinin öyrənilməsində şərqşünas N.V.Xanikovun rolu / Azərbaycan EA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Azərbaycan tarixi, arxeologiyası və etnoqrafiyası problemlərinə dair. Bakı: Elm, 1997, s. 44-49.
2. Əliyev E.H. Naxçıvanın arxeoloji tədqiqat tarixindən / Azərbaycan Arxeologiyası, 2010, №1. s. 150-158
3. İsmayılzadə Q., İbrahimli B. Qızılburun nekropolu. Bakı, Təhsil, 2013.
4. Тер-Аветисян С.В. К археологическому обследованию Хараба-Гилана // Известия КИАИ, т.6, Тбилиси, 1927, с. 167-178
5. Алекперов А.К. Поездка Зангезур и Нахкрай. Известия общество обследование и изучения Азербайджана. № 4, 1927.
6. Мещанинов И.И. Краткие сведения о работах археологической экспедиции в Нагорный Карабах и Нахичеванский край. Сообщ. ГАИМК, Л. 1926. Вып. 1.с. 217-240.
7. Миллер А.А. Археологические исследования в Нахичеванской республике летом 1926 г. Сообщ. ГАИМК, Л. 1926. Вып. 1.с. 325-331.
8. Алекперов А.К. Крашенная керамика Нахичеванского края и Ванское царство. СА, 1937, №4, с. 243-263
9. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
10. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 256 с.
11. Əliyev V.H., Nəbibullayev O.H. Naxçıvanda yeni arxeoloji tapıntılar. Azərbaycan SSR EA Məruzələri, Bakı; 1969, №8, s. 94-102.
12. Əliyev V.H. Azərbaycan tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı, "Elm", 1977, 164 s.

13. Əliyev V.H., Göyüşov R.B. Agraçay vadisində ilk tunc dövrünə aid qəbir abidəsi. AMM, Bakı, "Elm", 1993, XI cild, s. 14-19.
14. Əliyev V.H. Gəmiqaya abidələri. Bakı: Azərnəşr, 1993, 79 s.
15. Ибрагимов Б.И Средневековый город Киран. Баку-Москва, 2000. 176 с.
16. Асланов Г., Ибрагимов Б., Кашкай С. Древние некрополи Хараба-Гилана. Баку: Нурлан, 2002, 64 с.
17. Aslanov Q., İbrahimov B., Qaşqay S. Xaraba-Gilan dəfn abidələri // NDU, Elmi Əsərlər (Humanitar seriya) № 5. Naxçıvan: Qeyrət, 1999, s.98-99.
18. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B., Novruzlu Ə.İ., Babayev V.M. Naxçıvanın və Babək bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1995, 96 s.
19. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şərurun arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1993, 184 s.
20. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şahbuz bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1992, 144 s.
21. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Culfa bölgəsinin arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1993, 108 s.
22. Агаев Г.Г. Шахтахты в эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку-Москва: Агридаг, 2002. 200 с.
23. Naxçıvan MR ərazisindəki dünya, ölkə və yerli əhəmiyyətli daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələri. Naxçıvan 2009.
24. Aşurov S.H. Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı: "Nafta-Press", 2003, 120 s.
25. Müseyibli N.Ə. Gəmiqaya. Bakı: Çarşıoğlu, 2004, 320 s.
26. Müseyibli N. Sədərək rayonunun arxeoloji abidələri. Azərbaycan Arxeologiyası.(Xəzər Universiteti) 2010-№1. (s. 56-85)
27. İbrahimov B.İ. 2006-cı ildə Plovdağda arxeoloji tədqiqatlar. AAE, №2. Bakı: "Nafta-Press" 2006, s.251-252
28. Baxşəliyev V., Rissvet L., Gopnik H., Aşurov S. Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar. Naxçıvan 2010.
29. Baxşəliyev V., Marro C., Aşurov S. Ovçulartəpəsi. (2006-2008-ci il tədqiqatlarının ilk nəticələri). Bakı: Elm, 2010, 156 s.
30. İsmayılzadə Q., İbrahimli B. Rəsuldərəsində arxeoloji qazıntılar. // Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar 2009. Bakı; 2010, s. 150-154.
31. Seyidov A., Baxşəliyev V. Ərəbyengicə. Bakı, "Nurlan", 2009, 160 s.
32. Seyidov A., Baxşəliyev V. Xələc. Bakı, "Elm", 2010
33. Baxşəliyev V., Novruzov Z. Sirabda arxeoloji araşdırmalar. Bakı, "Oskar", 2010, 160 s.

ГЮНЕЛЬ АЛИБЕКОВА

Докторант Института археологии и этнографии НАНА

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ КУРГАНОВ ЭПОХИ БРОНЗЫ В НАХЧЫВАНЕ

Курганы бронзового периода в Нахчыванской Автономной Республике можно разделить её изучение на три периоды: 1. Начиная с середины XIX века до 20 – х годов XX века ; 2. С 20 – х годов XX века до 90 – х годов XX века ; 3. С 90 – х годов XX века до начала XXI века. Исследования после получения Азербайджанском независимости и продолжаются до сих пор.

Археологические исследования на территории Нахчывана охватывают период более 100 лет. Однако после завоевания независимости эти исследования ведутся более систематически. Надеемся, что проведение в последнее время исследования , откроют многие тайны курганов эпохи бронзы на территории Нахчывана.

GUNEL ALIBEYOVA

Institute of archeology and ethnography of ANAS

INVESTIGATION HISTORY OF NAKHCHIVAN BARROWS THAT BELONG TO THE BRONZE PERIOD

Investigation of Nakhchivan Autonomic Republic barrows that, belong to the Bronze Period can be divided in to 3 stages: 1)From the beginning of the middle of XIX centry, till the 20years of the XX centry. 2)From the 20th, till the 90th years of the XX centry. 3)From the 90th years of XX centry, till XXI centry. Researching after getting independence of Azerbaijan lasts till today.

The archaeological researchings in the territory of Nakhchivan surround the period nearly 100 years. However, after gain the independence these researches lead systematically. We wish that, the last time of researches, will open the mysteries of tumulus of the Bronze Period of Nakchivan territory.

Rəyçilər: t.ü.f.d.S.Aşurov, t.e.d.Q.İsmayılov

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun 12.11.2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr. №08).